

Várady Szabolcs

Kétszer két versfordítás, az mennyi?

MŰHELYNAPLÓ

Tomi bácsi, valaha katonatiszt, akkor, ha jól emlékszem, villamoskalauz, tanított minket angolra első szerelmemmel, aki később Los Angelesben telepedett le. Én, ennél jóval korábban, angol és amerikai versek fordításával próbálkoztam. Volt egy jó kis antikvárium a Bartók Béla úton, az iskola mellett, ahova általánosba jártam, ott vettem egy antológiát: *A Little Treasury of American Poetry*, Oscar Williams szerkesztette, 1952-ben jelent meg New Yorkban a Charles Scribner's Sonsnál, és Lutter Tibor neve van beleírva, nyilván a halála után, 1960-ban adta el az örököse. Az egyik első, többé-kevésbé már sikeres próbálkozásom Archibald MacLeish *Memorial Rain* című verse volt. Bele is került 1970-ben a Napjaink Költészete sorozat MacLeish-kötetébe, amelyet Vas Istvánnal közösen fordíthattam.¹

Egy MacLeish-verssel nagyon meggyűlt a bajom, a leghíresebbel, az *Ars Poeticával*. A végét idézik leggyakrabban: „A poem should not mean / But be.” Ne jelentsen a vers, hanem legyen. Csak hát magyarul jelenti az ügynök szokott volt a tartóisztjének. A versről szólva oda kéne tenni az ígéhez a tárgyat: Ne valamit jelentsen, hanem legyen valami. Ne arról *szóljon*, hanem az *legyen*. „A poem should be equal to: / Not true.” Ezt talán jobban sikerült visszaadni: „Legyen a vers ugyanaz, / Ne igaz.” És a folytatás: „A minden fájdalom láncolatára / Egy üres kapualj meg egy cserfa ága. // A szerelemre / A meggyűrt füvek és két fény a tengeren –”. És itt kellene jól befejezni. Ahányszor megjelent, mindig igazítottam rajta, de máig sem tudom, mi lenne és van-e igazán jó megoldás.

Eltelt ötven év a kötet megjelenése óta, és MacLeish megint kifogott rajtam. Van egy szonettje, 1926-ban írta, amikor Párizsban élt, *The End of the World* a címe. Kiderült, hogy valakinek szüksége lenne a magyar fordítására, és én jutottam eszébe. Hát, mindenesetre megnéztem a verset. Egyszerre fogott meg (mint olvasót) és tolt el magától (mint fordítót).

Ránézésre nem mindjárt látszik, hogy milyen fajta szonett, petrarcai vagy shakespeare-i. Se négy versszakos [két négy-, két háromsoros], se egytömbös, hanem két versszakra van osztva. Annyiban a petrarcai formára emlékeztet, hogy az első fele kétszer négy sor, a második kétszer három. A rímképlete viszont a shakespeare-inek felel meg: három keresztrím után egy páros rímmel zárul. A petrarcai szonettben hagyomány, hogy a tercinnal fordulat áll be a vers menetében. Ez itt bőségesen és radikálisan megtörténik. A két szövegtömb: két világ. Vagy inkább: egy világ és annak a hült helye. De jelleg és

¹ De a végéről nyolc sort le kellett vágni, mert az Amerikából hivatalosan küldött kötetben (*The Collected Poems of Archibald MacLeish*, 1962) ennyivel megrövidült a vers. Én már nem találok azt a levágott nyolc sort, de megvan magyarul Orbán Ottó fordításában (Orbán Ottó: *Hatvan év alatt a Föld körül*, Magvető, 1998, II., 96.).

stílus tekintetében mégiscsak két egymásnak feszülő külön világ. Az első a kezdetén sejtelmesen megpendít, a végén kirobbant egyfajta világvégét. Prózában nagyjából így fordítható le [köszönettel hasznosítva Nádasdy Ádám és Kőrösi Imre észrevételeit]:

Egészen váratlanul – de hogy mi történt egészen váratlanul, azt majd csak a szakasz végén fogjuk megtudni, mindenesetre akkor történt, amikor Vasserot, a kar nélküli „ambidextrian” [ez a szó nem található a szótárban, csak az, hogy „ambidexter” = mindkét kezét egyformán jól használó, kétkezes], szóval amikor a kar nélküli kétkezes Vasserot éppen gyufát gyújtott a lába nagy- és második ujjával, és Ralph, az oroszlan éppen átharapni készült Madame Sossman nyakát, dobpergés közepette, Teeny pedig az ujjával kapaszkodó Jockót lóbálva keringőütemre köhögni készült, egészen váratlanul leröpült a tető.

Eddig az első szakasz. Cirkuszban vagyunk. Az ember arra is gyanakodhatna, hogy egy valódi társulat konkrét produkciója zajlik, de a cirkusz világából az interneten csak egy Vasserot nevű lóidomárt találok 1970-ből. Lehet, hogy régi artistacsaládból származik. Hogy Teeny elefánt és Jocko majom, azt vagy kitalálja az olvasó, vagy nem. Én nem mernék rá fogadni, úgyhogy megpróbálom majd olyan nevekkel helyettesíteni őket, amelyek egyértelműbben utalnak a kilétükre. Az elefánt legyen Jumbo, a majom Maki. Jumbo csakugyan létezett, és nagyon híres volt. A sokáig legnagyobb utasszállító repülőgépet, a Boeing 747-et róla nevezték el Jumbo Jetnek. Nem is tudom, hogy ez mellette szól-e, vagy ellene. A vers keletkezésének idején az emberek gyakrabban jártak cirkuszba. A cirkusz világa a művészeteket is sűrűn megihlette, a festőket Toulouse-Lautrectől Aba-Novákig, Stravinsky polkát írt elefántoknak.

A tetőt leröpíthette akár egy váratlan szélroham is, de ami utána következik, az más dimenziókba helyezi át a történetet. Egy salzburgi *Don Giovanni*-rendezés fináléja jut eszembe róla: a Kővendég megérkezésekor a lakmározó Don Giovanni fényűző ebédlője mögül eltűntek a falak, és a világűrben találtuk magunkat. De istenítélet és pokoltűz helyett ezúttal semmi nincs, egyáltalán nincs semmi, vagy inkább a semmi van. Erős hangsúlyokkal, szóismétlésekkel:

És ott, ott fön, ott, ott fölénk meredt az a sokezer fehér arc, azok az üveges tekintetek, ott a csillagtalán sötétben egyhelyben lebegve, ott az eltörölt egekre feszült irdatlan szárnyal, ott a hirtelen feketeségben fekete leple a semminek, semminek, semminek – az egyáltalán semminek.

Mindez szabályos rímekkel és jambusokban, csak az utolsó sorban van egy szótagnyi ritmikai szabadosság:

The End Of The World

Quite unexpectedly as Vasserot
The armless ambidextrian was lighting
A match between his great and second toe
And Ralph the Lion was engaged in biting
The neck of Madame Sossman while the drum
Pointed, and Teeny was about to cough
In waltz-time swinging Jocko by the thumb –
Quite unexpectedly the top blew off:

And there, there overhead, there, there, hung over
Those thousands of white faces, those dazed eyes,
There in the starless dark, the poise, the hover,
There with vast wings across the canceled skies,
There in the sudden blackness, the black pall
Of nothing, nothing, nothing – nothing at all.

1926. Két éve MacLeish felkereste Belgiumban az első világháborúban elesett öcsé sírját. Akkor írta a *Memorial Raint*, az Emlékezet Napján (Memorial Day). Két év múlva is közel volt még a világra rászakadó háború és a személyes veszteség. Ha ma olvassuk a verset, a váratlanul körénk zárult karanténból, a színes világnak ez a hirtelen elfeketült üressége még jobban fejbe vághat. De hogyan fordítsuk le? Most először éreztem úgy, hogy a formahűség kényszerű kompromisszumaival túl sokat veszítenék. Rímtelen, laza jambusokkal próbálkoztam. Az első változatban Vasserot még „kezetlen kétkezes” volt, Nádasdy Ádám lebeszélte a „kezetlen”-ről, Kőrösi Imre pedig ezt írta: „Én az azonnali érthetőség érdekében feláldoznám a »kétkezes« pontosságát, és ezt írnám: a kartalan virtuóz.” Továbbá: „»...keringő-ütemre« – esetleg: »háromnegyedben«? Szerintem ez egy kicsit kevésbé azonnal érthető [ezzel visszahoz valamit az »ambidextrian«-ből], de természetesebb. Ebben a szóban különben nyilván a kevésbé ismert *ambo* (mindkettő), illetve a *dexter* [jobb] latin szavak vannak benne.” Imre néhány másik javaslatát is elfogadva a szöveg így alakult:

Világvége

Váratlanul, mikor Vasserot, a kartalan
virtuóz gyufát gyújtott a nagy s a második
lábujjával, s Ralph, az oroszlán épp
harapta volna át Madame Sossman nyakát,
pergett a dob, s Jumbo háromnegyedben
készült köhögni, lóbálgatva közben
az ujjával kapaszkodó Makit –
ekkor váratlanul leröpült a tető:

és ott, ott fenn, ott, ott fölénk borult
a sokezer fehér arc, üveges tekintet,
ott, a csillagtalan sötétben, helyben lebegett,
ott, az üres egekre feszült irtatlan szárnyal,
ott, a hirtelen feketeségben fekete leple
a semminek – a semmi de semminek.

Megkérdeztem Imrét, nem próbálna-e meg a formahű fordítással, de ezt először ő is lehetetlennek találta. Levelezésünk aztán így folytatódott:

„Voltaképp csak most olvastam át versfordításként – és nem szöveggként
–, és úgy érzem, megállja a helyét, van ereje. Érdekes az ellentmondás a

két versszak képei, hangulata, az első versszaknak a városligeti és a másodiknak a duinói nagyságrendje között.

Az angolban az első versszak egyetlen, kötőszavakkal jól tagolt mondat, a magyarban ez nem ilyen világos. Olyan, mintha az lenne a főmondat, hogy »váratlanul... pergett a dob«. Talán lehetne a »dobpergésre« alakot használni, az nem konkurálna a főmondati állítmánnyal. És az első versszak végén az »ekkor« is engedmény, hiszen az angol nem segíti ki magát egy ilyen visszautaló szóval, hanem megismétli az első szavakat: *Quite unexpectedly*.

És a második versszakban: szerintem az egész strófa olyan, mintha a *hung over* állítmányának a tőhegyén egyensúlyozna a maga aszimmetriájában: megint csak egyetlen jól felépített, ráadásul ezúttal egyszerű, nem is összetett, csak bővített mondat. Úgy érzem, fontos, hogy ne legyen még egy állítmány. Szerintem a különben nem is túl szép hangzású »helyben lebegett« nem adja vissza, hogy a látvány furcsa egyensúlyban és mozdulatlanságban – mintha ezt jelentené a *poise* és a *hover* – »lógott fölöttünk«; a »főlénk borult« kicsit talán túl szép, túl artistikus, nekem nem elég elemi. Úgy érzem, a *cancelled skies* is pregnánsabb az »üres egek«-nél.”

Sok apró és hasznos részletkérdés és általam nagyrészt elfogadott javaslat után egy későbbi e-mailben váratlanul ez következett:

„...Ezt egy kicsit korábban írtam, közben be is aludtam kellemes fotelomban, de nem hagyott nyugodni a rímes változat: hát nem volna szabad, hogy – a szokásos engedményekkel – teljesen lehetetlen legyen. Erre jutottam, tárgyalási alapnak csak jó lesz:

Váratlanul, mikor a kartalan
virtuóz lábbal éppen gyufát gyújtott,
és Leó éppen át akarta a
nyakat harapni, mit egy nő kinyújtott,
Jumbó pedig készült háromnegyed
ütemben köhögni, egy kis majommal,
amely az ormányán függeszkedett –
váratlanul elszállt fentről a ponyva,

és akkor egyszer csak fölöttünk volt, ott,
ott az ezernyi arc, üres szemek,
csillagtalán sötétség a leoltott
égbolt helyén, irdatlan szárny, melyet
sötét lepelként tárt szét ott hideg
semmije – semmije a semminek.”

Egyetértettünk benne, hogy jó alap, a második fele máris nagyon erős. A leoltott égboltot különösen irigylem benne. Imre azután elkezdte az első szakaszba visszapó-

tolni a kimaradt konkrétumokat, először a Vasserot nevet [a virtuóz rovására], majd a lábujjat és a dobpergést. Jumbóról és Makiról kiderül a szövegből, hogy milyen állatok, nincs hát szükség az én kényszerű névmegoldásomra, véltem, és így visszakapták az eredeti nevüket, sőt még Leó is visszavedlett Ralph-fá [hogy nagymacsokról van szó, az nyilvánvaló, legfeljebb az marad homályban, hogy tigris vagy oroszlán].

Láttam: meg van oldva a vers! Meg lehet csinálni formahűen is, és így nagyobbat szól. A magam érdeméül csak annyit tudok be, hogy az utat törtem hozzá. Mindamellet megpróbáltam feszesebbre húzni ezt a változatot is, feláldoztam a groteszk precizitást a lábujjak tekintetében, elhagytam néhány „ott”-ot a második szakaszból, elfogadtam az Imre javasolta „fölnk”-et is, változott néhol a szórend, az oktáva eleje-vége meg, úgy érzem, nagy hirtelen sokat javult, amikor eszembe jutott a „nagy hirtelen”. Az eltörölt egekkel se voltam kibékülve, nehézkesnek és hosszúnak éreztem ezt a verssort, és a *cancel* jelentésének magyar szinonimái közül az 'érvénytelenít' változatnak vettem hasznát. Végül betettem mégiscsak egy második igét is, mert különben az volna az állítás, hogy a sokezer fehér arc a semmi fekete leple. Utólag vettem csak észre, hogy a vége így még rímel is.

*

Úgy alakult, hogy adódott egy másik vers is, amelynek a fordítási lehetőségeit addig próbálgattuk Kőríz Imrével, amíg végül ebből is két új fordítás kerekedett. Ennek volt már magyar fordítása, nem is akárhó. És ezen a ponton kapcsolódik össze számomra személyesen a két vers. Versfordítói nagykorúságom azzal következett be, hogy Vas István maga mellé választott fordítótársnak Archibald MacLeish válogatott verseihez. Ő, aki azelőtt Radnóti-val fordította közösen Apollinaire-t! Abban a munkában neki jutott A *harangok* című vers, amit 1902-ben írt Apollinaire, amikor egy Rajna-vidéki kastélyban franciára tanította egy őrgrófné lányát, de volt ideje arra is, hogy olvasson a német romantikus költőket, és köztük – én legalábbis így képzelem – Adalbert von Chamisso *Verratene Liebe [Elárult szerelem]* című versét, amelyben egy szerelmespár gyanútlanul csókolózik éjszaka, abban a hiszemben, hogy senki sem látja, de a csillagok látják, és egyikük bepanaszolja őket a tengernek, és a tengertől a hír megy tovább és tovább, egészen odáig, hogy végül az egész város róluk énekel. Fölöttébb hasonló dolog történik Apollinaire versében is, csak ott a harangok lesik ki és hozzák hírbé a gyanútlanul szerelmeskedőket. Megesik az ilyesmi. Weöres Sándor is megírta A *vers születésében*: „A műélvezet, a hatás gyakori ihlető – ezt sokkal több poéta tudja, mint amennyi elismeri.” Amikor azonban harmadszor is találkoztam – ezúttal Vitkovics Mihály egyik versében – ugyanezzel az alaphelyzettel: a gyanútlan csókolózkodók [itt: csókolkozók] most a zöld mező látja és árulja be, és a hír addig vándorol, amíg a lány anyjához is eljut, ez már szöveget ütött a fejembe. Nyomozni kezdtem, és meg is írtam a nyomozásom történetét.² Ennek során Chamisso versét is lefordítottam újra. Célbaérés után még futottam egy levezető kört: kipróbáltam – baráti biztatásra is, de csak magamnak –, hogy meg tudnám-e csinálni magyarul ezt az Apollinaire-verset.

2 Jelenkor, 2020/9.

Les cloches

Mon beau tzigane mon amant
Écoute les cloches qui sonnent
Nous nous aimions éperdument
Croyant n'être vus de personne

Mais nous étions bien mal cachés
Toutes les cloches à la ronde
Nous ont vus du haut des clochers
Et le disent à tout le monde

Demain Cyprien et Henri
Marie Ursule et Catherine
La boulangère et son mari
Et puis Gertrude ma cousine

Souriront quand je passerai
Je ne saurai plus où me mettre
Tu seras loin Je pleurerai
J'en mourrai peut-être

Kedvesem, te szép cigány, hallod, hogy szólnak a harangok? Eszeveszetten szerelmeskedtünk, azt hittük, hogy nem lát senki, de nagyon is rosszul rejtőztünk el: körös-körül az összes harang látott minket odafent a harangtornyokban, és elmondják mindenkinek. Holnap Cyprien és Henri, Marie, Ursule és Catherine, a pékasszony és az ura, meg aztán Gertrude, az unokanővérem, gúnyosan mosolyog, ha meglát. Én rettentő zavarban leszek, te messze, sírni fogok. Bele is halok talán.

A harmadik szakasz kopár felsorolás, csupán kötőszavakkal és a negyedik sorban egy nyomatékosító „meg aztán”-nal [et puis] kiegészítve. Vas István magyarította a neveket, és a rímelés kedvéért ragokat is be kellett iktatni.

Szép cigányom szerelmesem
Hallod harangok szava kondul
Azt hittük nem lát senki sem
Szerettük is egymást bolondul

De megtaláltak minket itt
A harangok és körülálltak
Magasból nézett mindegyik
S elmondják az egész világnak

Ciprián Henrik jól tudom
Katalin Marie Orsolyával

És Gertrud unokahugom
Meg a pékasszony az urával

Holnap mind rajtam mosolyog
Én nem tudom hová lehetnék
Te messze leszel zokogok
Belehalok az is lehet még

Először én is magyar nevekkal próbálkoztam, de hogy a ragokat kiküszöbölhessem, Cipriánt le kellett cserélnem:

Holnap Katalin Mária
Orsolya Henrik és Adorján
a pékasszony meg az ura
és Getrúd kuzinom is aztán

Észrevettem, hogy Apollinaire-nél az utolsó sor rövidebb a többinél. Próbáltam ezt is átmenteni, és Bognár Róbert barátom meggyőzött, hogy a nevekben térjek át a franciákra. A pékségben így kénytelen voltam a férjre átruházni a mesterség megnevezését. Erről is leveleztünk Kőrizs Imrével. Robi áldását adta az utolsó változatra, Imrének voltak fenntartásai. „Az »amant«, az nem szerelme valakinek, hanem szeretője [a nőnemű megfelelője a jól ismert »maitresse« lenne]. A »harangok szava zengi« nekem távol van az eredeti népdalszerű egyszerűségétől.

Egyébként én is megpróbálkoztam harangozni... Itt tartok:

Ó szeretőm te szép cigány
Hallod konganak a harangok
Hogy szerettünk de igazán
Hiszen ki lát ugyan ki hall ott...”

De nem idézem most tovább, mert két sor majd javulni fog még.

Eltűnődtem az „amant”-on, és arra jutottam, hogy megszólításként magyarul a szeretőm nagyon szokatlan. De ha így marad, a régies pátoszú „Ó” felütés helyett akkor is ezt javasoltam: „Szeretőm jaj te szép cigány”, miközben sikertelenül facsargattam az agyamat, hogy találjak jobbat a magam fordításába a „harangok szava zengi” helyett. És Imre harmadik sorára se tudtam kielégítő változatot kínálni. Ellenben az utolsó sorra beugrott a jó, talán a legjobb megoldás. Meghallgattam a YouTube-on a verset egy fiatal színésznő, Julie Verleye előadásában. Kép nincs, de a végén a „peut-être” szónál látni vélem, ahogy kacsint hozzá. Mintha ezt mondaná magyarul: de tényleg. Imre is így találta. És még jobban is rímel, mint az ő korábbi megoldása. Így lett két fordításból kétszer kettő. A MacLeish-pályán Kőrizs Imre az élre rúgott, az Apollinaire-medencében benyúlással talán én győztem, inkognitóban. Reménykedem, hogy Vas István a felhőkből elnéző – sőt hátha kedvtelő – mosollyal nézi mindezt.

*

Archibald MacLeish
Világvége

Nagy hirtelen, mikor a kartalan virtuóz,
Vasserot, két lábujjával gyufát gyújtott,
És Ralph, az oroszlán dobpergés közepette
Harapta volna át Madame Sossman nyakát,
Jumbo pedig háromnegyedben
Készült köhögni, lóbálgatva közben
Az ujjával kapaszkodó Makit –
Nagy hirtelen leröpült a tető:

És ott, ott fenn, ott, ott fölénk meredt
A sokezer fehér arc, üveges tekintet,
Holtpontján a csillagtalan sötétnek, ott lebegett
Irdatlan szárnyal az érvénytelen égen,
A váratlan feketeségben, ott, fekete leple
A semminek, semminek – semmi, de semminek.

Várady Szabolcs fordítása

Váratlanul, mikor a kartalan
Vasserot lábujjal épp gyufát gyújtott,
És Ralph dobpergésre akarta a
Fejet, mit Madame Sossman neki nyújtott,
Bekapni, Teeny meg háromnegyed
Ütemben köhögött, Jocko majommal
Ormányán, mert azon függeszkedett –
Váratlan elszállt odafent a ponyva,

És ott, ott, egyszer csak fölöttünk volt, ott,
Ezernyi fehér arc, üres szemek,
Csillagtalan sötétség a leoltott
Égbolt helyén, irdatlan szárny, melyet
Sötét lepelként tárt szét a hideg
Semmi, semmi, semmije semminek.

Kőríz Imre fordítása

Guillaume Apollinaire
A harangok

Szerelmem szép cigánygyerek
Hallod harangok szava zengi
Úgy szeretkeztünk örület
Azt hittük hogy nem látja senki

Nem voltunk mégse rejtve mert
Körül a tornyok sok harangja
Látott bennünket odafent
És mindenkinek hírül adja

Holnap Henri meg Cyprien
Ursule és Catherine Marie meg hát
A pék s a pékné is igen
És Gertrude kuzinom ha meglát

Rám mind gúnyosan mosolyog
Elsüllyedek micsoda szégyen
Csak sírok Te nem leszel ott
Én ezt túl nem élem

Várady Szabolcs fordítása

Szeretóm jaj te szép cigány
Hallod konganak a harangok
Hogy szerettünk de igazán
Hiszen ki lát ugyan ki hall ott

De nem bújhattunk mégsem el
Mert körben minden harang látott
Kit csak templomtorony emel
S most telekongják a világot

Holnap Catherine és Henriék
Marie Ursule meg Cyprien
És feleségével a pék
Meg Gertrude néném is ilyen

Ha majd meglát csak vigyorog
Én meg nem tudom hova nézzek
Te messze jársz én itt sírok
Belehalok de tényleg

Kőrözs Imre fordítása